

УДК 32.001

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.62.38>

КОНЦЕПЦІЯ ПОСТДЕМОКРАТІЇ КОЛІНА КРАУЧА: ВИТОКИ, ЕМПІРИЧНІ СВІДЧЕННЯ ТА ВЕКТОРИ РОЗВИТКУ

Андрій Павленко

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин, кафедра політології,
соціології та публічного управління
просп. Науки, 72, 49010, м. Дніпро, Україна*

У статті запропоновано обговорення уявлень щодо авторитарних (автократичних) перетворень демократичних режимів, які визначають вихідні умови явища постдемократії. Дослідні зусилля спрямовані на з'ясування імпульсів досліджень та напрями оцінювання постдемократії як тенденції, яка має реальне втілення. Розкрито значення дискурсивного середовища постдемократії як певного виклику в контексті подальшої мотивації орієнтації на європейські цінності та загалом успішної розбудови демократичної держави. Артикульовані риси постдемократії як режиму, в якому класичні демократичні механізми втрачають функціональність, незважаючи на збереження формальних демократичних інституцій. Підкреслено, що причинно-наслідкові зв'язки функціонування політичного режиму в умовах постдемократії змістилися від справжнього народного суверенітету до системи, в якій домінують еліти, корпоративні інтереси та технократичне управління. З'ясовано специфіку постдемократії в Угорщині, в якій проводяться вибори, проте оскаржується їхня конкурентність. Вибори стають дедалі менш конкурентними, оскільки домінування правлячої партії посилюється через законодавчі зміни, контроль над ЗМІ та маргіналізацію опозиційних виступів. Результати розгляду позиції К. Крауча демонструють, що оптимістичний погляд на сучасну демократію не відображає фундаментальну проблему влади корпоративних еліт. Зазначається, що авторитарні практики, що спостерігаються в сучасній Центрально-Східній Європі, стосуються не лише неконституційної концентрації влади, але й стратегічного маніпулювання демократичними символами та процедурами для її легітимізації. Виявлено, що часткове руйнування незалежності судової влади, свободи ЗМІ та громадянських свобод у низці європейських країн свідчить про поступове зниження якості демократії. Наголошено на тому, що глобальна економічна нестабільність сприяє постдемократичним тенденціям. Аргументовано цілеспрямований маніпулятивний вплив на політичну свідомість з конкретною метою забезпечення бажаної політичної поведінки. У таких умовах ліберальна демократія традиційного типу шукає шляхи децентралізованої та мережної відповіді на діяльність деструктивних акторів.

Ключові слова: постдемократія, Крауч Колін, дискурс, демократична трансформація, анти-демократичні практики, виклики цифровізації.

Постановка проблеми. Демократичні трансформації є базовим політичним процесом, який вивчається як низкою соціально-гуманітарних дисциплін, так і політичними науками. Класичні уявлення щодо перетворень авторитарних і тоталітарних режимів на демократичні створили комплекс понять, які визначають вихідні умови оцінки політичної участі. Потреба характеристики міждисциплінарних і фахових політологічних досліджень постдемократії викликана необхідністю ревізії усталених підходів до успіху демократичного транзиту. Події у Центральній та Східній Європі, на пострадянському просторі, навіть в окремих державах сталої демократії спонукають до переосмислення розвитку демократичних політичних систем у контексті нових реалій. Демократичний «зворотний зсув»

(slideback) у таких країнах, як Угорщина, Польща, Словаччина, виклики політико-маніпулятивних інвазій в Грузії і Молдові дають змогу стверджувати, що демократичний вектор руху окремих суспільств та кінцева мета розбудови спроможної та самовідтворюваної демократії заперечуються авторитарними акторами. В умовах концептуальної невпевненості існує необхідність огляду сучасних тенденцій пошуку міждисциплінарних та фахових проєкцій майбутнього демократії.

Науковий дискурс стосовно утвердження або занепаду демократичних цінностей та інституцій є багатовимірним і різноспрямованим. Відповідно, доречно з'ясувати предметні та тематичні імпульси досліджень та напрями оцінювання постдемократії як тенденції, яка має реальне втілення, а також як певного способу реакції експертної та академічної спільноти на послаблення авторитету демократій в усьому світі.

Для сучасної України дискурсивне середовище постдемократії є певним викликом у контексті подальшої мотивації орієнтації на європейські цінності та загалом успішної розбудови демократичної держави. Загроза військового знищення українства суперечить всім міжнародно-правовим настановам та практикам національного самовизначення. Відповідно, українська наукова спільнота політичних наук також має надати бачення питання збереження демократичних принципів розвитку національної державності, укріплення громадянського суспільства, захисту прав людини тощо.

Цифровізація політичного середовища формує низку подій та явищ, які потребують фахової оцінки. Йдеться про відображення в наукових розробках процесів цифрового авторитаризму, ігнорування потреб та практик політичного представництва та тенденцій панування «мовчазної більшості».

Аналіз публікацій. У рамках широкої теоретичної та прикладної дискусії наявні різні позиції провідних науковців та експертів. Д.А. Бейтман стверджує, що порушення демократичних норм за допомогою жорсткої тактики іноді може бути необхідним для зміцнення основних демократичних цінностей, кидаючи виклик традиційним поглядам на дотримання норм [2]. Т. Карозерс та К. Маккензі наголошують на важливості стійкості та стратегічних втручань для демократичного відновлення [3]. Е. Матто розглядає виклики, з якими стикаються демократії після виборів [6], К.Л. Шеппеле критично аналізує зміну позиції Венеціанської комісії щодо відновлення верховенства права в Польщі, висвітлюючи правові та політичні дилеми [9]. Б. Стенлі попереджає про занепад ліберальної демократії в Польщі [10], Г.-Й. Тренц виступає за вихід за межі постдемократії до відродженої публічної сфери, яка сприяє справжній демократичній участі та утопічним баченням [11]. На сучасному етапі все ж таки доречно ще раз звернутися до змісту концепції К. Крауча, яка знаходить підтвердження в розвитку низки сучасних держав світу.

Метою статті є виявлення особливостей сучасних міждисциплінарних та фахових політологічних дискусій щодо концепції постдемократії К. Крауча. Завданням статті є розкриття проєктивних та прогностичних аспектів розвитку наукової розробки політико-інституційного та ціннісного середовища постдемократії.

Основний зміст статті. Як добре відомо у фаховому середовищі політичних наук, стала спроможна (sustainable) демократія – це політична система, яка забезпечує політичну участь, підзвітність влади, захист прав громадян та загалом верховенство права. Однак в останні десятиліття академічні дослідники та прикладні політичні аналітики спостерігають явище, відоме як постдемократія, в якому класичні демократичні механізми втрачають функціональність, незважаючи на збереження формальних демократичних інституцій. Цей «зсув» відображає перехід від активної, партисипативної демократії до форми врядування, де демократичні структури існують, але значно послаблені або використовуються

для реалізації інтересів автократичної еліти. Афінська дослідниця-політологиня Дімітра Марета висуває правомірне питання: чи існує різниця між постдемократією та авторитарним нео/лібералізмом? Чи можуть обидва існувати одночасно? По-перше, обидві концепції зосереджені на державі та її трансформаціях. Однак постдемократія, здається, применшує роль держави в політичній, економічній та соціальній сферах. Авторитарний нео/лібералізм, з іншого боку, визнає державу важливим, якщо не кардинальним, актором, що стоїть за цими подіями [5].

Одним з провідних авторів концепції постдемократії став британський дослідник Колін Крауч. Він стверджує, що в багатьох розвинених демократіях загальні політичні налаштування й причинно-наслідкові зв'язки політичного процесу змістилися від справжнього народного суверенітету до системи, в якій домінують еліти, корпоративні інтереси та технократичне управління. За умов постдемократії вибори продовжують відбуватися, але їхнє значення зменшується, оскільки влада концентрується в руках невеликого класу політичних, економічних та медійних еліт. Вплив громадян на політичні події зменшується, а політичні дебати тривають навколо поточних аспектів управління, а не оскарження дій наявних структур влади. Корпоративні ЗМІ, контрольовані правлячими групами, як правило, стають більш концентрованими, що значно зменшує політичний плюралізм та критичне сприйняття політичної дійсності. Таке середовище сприяє появі політичного режиму, в якому зберігається видимість демократії, але ефективна демократична участь стає суттєво обмеженою. Д. Марета слушно зазначає, що наявні концепції постдемократії пропонують різні перспективи, з яких можна підійти до змін, особливо враховуючи, що вони досліджують, як ці зміни впливають на найважливіші аспекти життя громадян у сучасних демократіях. Вченим потрібні різні концепції, оскільки вони спонукають критично переорієнтувати увагу на державу та відродити або переглянути її роль у захисті нас усіх від руйнувань експлуататорського капіталізму та ненаситної корпоративної жадібності [5].

Перехід від комуністичних режимів до ліберальних демократій наприкінці ХХ століття сприймався як рух до більшої свободи та участі. Однак низка країн регіону Центральної та Східної Європи продемонструвала значний демократичний регрес, який характеризується руйнуванням незалежності судової влади, обмеженнями свободи ЗМІ, послабленням системи стримувань і противаг, а також зростанням впливу популістської та екстремальної право-консервативної риторики. Ці процеси свідчать про зсув до автократичних практик, які виправдовуються домінуючими політичними акторами як необхідні для стабільності, суверенітету чи національних інтересів навіть у третій декаді ХХІ століття. При цьому Д. Марета коментує процеси демократичного відкату, вважаючи, що у 2004 році Колін Крауч ввів термін «постдемократія» для опису тенденції в ліберальній демократії, яка розпочалася у 1970-х роках. За словами Крауча, хоча ліберально-демократичні інститути все ще працюють (вибори, парламенти, верховенство права тощо), влада, проте, передається від громадян та їхніх представників до необраних корпорацій та фінансових установ [5].

Сучасна Угорщина є одним з найяскравіших прикладів постдемократичних та автократичних практик у Центральній Європі. З моменту приходу до влади Віктора Орбана у 2010 році, уряд запровадив низку конституційних реформ та законодавчих заходів, які значно обмежили незалежність судової влади, обмежили повноваження опозиції та зосредили владу у виконавчій гілці влади. Уряд Орбана також взяв під контроль основні засоби масової інформації та просуває право-консервативну антиімміграційну політичну програму, яка консолідує значну політичну підтримку, водночас підбиваючи демократичні норми. Попри те що в Угорщині проводяться вибори, критики стверджують, що ці процедури стають неконкурентними, оскільки домінування правлячої партії посилюється через

законодавчі зміни, контроль над ЗМІ та маргіналізацію опозиційних голосів [2]. Д. Марета на основі аналізу доробку К. Крауча справедливо наголошує на зростаючій апатії багатьох людей до політики. Британський мислитель також підкреслює байдужість громадян до участі в процесі прийняття рішень, особливо щодо політики, яка визначає якість їхнього життя. Хоча виборці продовжують голосувати на національних, місцевих та європейських виборах, рівень участі знижується [5].

Сучасна Польща є ще одним переконливим прикладом розгортання процесів постдемократії. Під керівництвом партії «Право і справедливість» (PiS) у період 2015–2023 років країна презентувала аналогічні до Угорщини тенденції ерозії демократії. Правоконсервативна урядова команда запровадила реформи, які обмежили незалежність судової влади. Ці дії включали політизацію судових рішень та втручання до процесу призначення суддів, які симпатизують правлячій партії [10]. Вільні медіа стикалися з тиском та обмеженнями, а організації громадянського суспільства зазнавали переслідувань через законодавство та публічні кампанії з дискредитації. Названі заходи викликали занепокоєння щодо демократичного здоров'я країни, і багато аналітиків описують Польщу як таку, що переживає форму гібридного режиму, який поєднує демократичні інститути з автократичною практикою [10].

Як стверджує Колін Крауч, оптимістичний погляд на сучасну демократію нічого не говорить про фундаментальну проблему влади корпоративних еліт. Саме цю тему він хоче поставити в центр уваги. Проте існує також важлива відмінність між двома концепціями активного демократичного громадянина, яка не визнається в оптимістичних дискусіях. З одного боку, це позитивне громадянство, де групи та організації людей разом розвивають колективні ідентичності, сприймають інтереси цих ідентичностей та автономно формулюють вимоги на їх основі, які вони передають політичній системі [4].

Автократичні практики влади в Угорщині та Польщі відображають ширші регіональні тенденції в Центральній Європі. У державах регіону популістські та праві лідери використовували економічні, соціальні та політичні невдоволення, щоб послабити демократичні інститути та виправдати автократичну практику. Ці явища узгоджуються з концепцією «конкурентного авторитаризму», де вибори відбуваються, але не є ані вільними, ні чесними, а правлячі еліти зберігають контроль над ключовими інституціями [10].

Однак Колін Крауч в контексті розгляду сталих демократій наголошує на тому, що існує негативний громадянський активізм звинувачень та скарг, де головною метою політичної суперечки є притягнення політиків до відповідальності, «покладання їхніх голів на колоди», а їхня публічна та приватна чесність підлягає ретельному контролю [4].

Автократичні практики, що спостерігаються в сучасній Центрально-Східній Європі, стосуються не лише концентрації влади, але й стратегічного маніпулювання демократичними символами та процедурами для легітимізації влади. Обрані лідери як правило апелюють до національного суверенітету, культурної ідентичності чи антиелітизму, аби заручитися підтримкою населення, одночасно послаблюючи інституції, які могли б притягнути їх до відповідальності [6]. Такий підхід створює політичне середовище, де демократичні норми вибірково підтримуються або відкидаються залежно від їхньої корисності для правлячої владної групи [2]. На думку Коліна Крауча, небезпечним для демократії є тип організацій, що маніпулює «правом на добро». Політично орієнтовані кампанії та лобі, які, хоча й не прагнуть впливати на голосування чи організовувати їх, безпосередньо впливають на політику уряду. Життєздатність режимів такого роду є свідченням сильного ліберального суспільства; але це не те саме, що сильна демократія. Оскільки ми так звикли до спільної ідеї ліберальної демократії, ми сьогодні схильні не бачити, що діють два окремі елементи.

Демократія вимагає певної приблизної рівності в реальній здатності впливати на політичні результати всіх громадян. Лібералізм вимагає вільних, різноманітних та широких можливостей впливати на ці результати [4].

Зростання кількості свідчень та сигналів щодо постдемократичних тенденцій та автократичних практик у Центральній-Східній постсоціалістичній Європі порушує важливі питання щодо стійкості демократії в регіоні. З одного боку, вибори все ще проводяться регулярно, певні незалежні інституції залишаються активними, створюючи видимість легітимності [9]. З іншого боку, руйнування незалежності судової влади, свободи ЗМІ та громадянських свобод свідчить про поступове зниження якості демократії. Це зниження створює ризики не лише для безпосередньо залучених країн, але й для розвитку Європейського Союзу як наднаціонального об'єднання, яке має нормативні зобов'язання щодо підтримки демократичних стандартів серед своїх держав-членів [2].

Постдемократія як комплексне явище деградації демократичних інституцій проявляється також в ерозії соціально-економічної демократичної ідентичності, яка раніше була основою для громадянського залучення до боротьби за включення чи виключення тих чи інших питань до порядку денного. Потенційно проактивні громадяни не відчують потреби розвивати ідентичність для боротьби за політичні права або висування конкретних політичних претензій. Центральна теза концепції постдемократії К. Крауча полягає в тому, що пересічні громадяни більше не здатні генерувати автономні рухи, які завдають шкоди системі. Також постдемократичний устрій значною мірою контролюється політичними елітами, які покладаються на маркетингові методи та маркетингові дослідження, а звичайні люди є лише пасивними одержувачами інформації. Кінцевим наслідком цього зниження здатності базувати політичну ідентичність на соціально-економічних позиціях є те, що основний терен соціально-економічної боротьби слабко підживлюється «народною енергією» [7].

Європейський Союз на рівні центральних інституцій намагався реагувати на ці виклики за допомогою таких механізмів, як «Рамкова система верховенства права» [8] та «Процедура статті 7» [1], які дозволяють застосовувати санкції або дисциплінарні заходи проти держав-членів, що порушують фундаментальні демократичні принципи. Однак практика правозастосування залишається складною та політично чутливою, особливо коли держави-члени неохоче погоджуються на зовнішнє втручання.

Як наслідок, здатність ЄС стримувати автократичні тенденції в Центральній Європі обмежена, а регіон ЦСЄ та низка балканських країн (Хорватія, Албанія, Румунія тощо) залишаються вразливим до подальшої демократичної ерозії на тлі глобальної економічної нерівності [11]. Згідно з аналітичними матеріалами ЄС, поряд із структурними змінами, ключовою рушійною силою поширення постдемократії є глобалізація, розвиток якої, на думку експертів, створив фундаментальну проблему для національних урядів. Так, демократія є по суті феноменом національної держави – або нижчих, більш локальних рівнів, – тоді як сучасна глобальна економіка таким явищем не є. Економікою не можна керувати на суто національній основі, оскільки транснаціональні корпорації не підпорядковуються окремим юрисдикціям. Ця нездатність національної демократії проявилася в управлінні фінансовою кризою 2008 року та подальшою кризою євро [7].

Поряд з макротенденціями ерозії демократії опір автократичним практикам зберігається в громадянському суспільстві, судовій системі та незалежних ЗМІ. Численні неурядові організації, журналісти та опозиційні політики продовжують виступати за демократичні принципи та оскаржувати зловживання з боку квазіавтократичних урядів [3]. Міжнародні організації та сусідні країни також відіграють певну роль у моніторингу подій

та застосуванні дипломатичного тиску [6]. При цьому економічна нестабільність сприяє постдемократичним тенденціям. Коли світова фінансова криза 2008 року почалася з краху Lehmann Brothers, пріоритетом став порятунок банків від їхніх власних прорахунків. Це, своєю чергою, призвело до величезного тиску на пересічних громадян, які повинні нести витрати на порятунок банків та страждати від пов'язаного з цим скорочення державних витрат. Громадян багатьох країн повністю виключили з процесу укладання угод і просто повідомили після цього: «Це ціна, яку вам доведеться заплатити» [7].

Отже, траєкторія розвитку демократії та постдемократії в Європі залежатиме від багатьох факторів. Цілеспрямована діяльність із зміцнення демократичних інституцій, захисту незалежності судової влади, забезпечення плюралізму ЗМІ та сприяння активній громадянській участі є важливими кроками для протидії постдемократичним тенденціям.

Висновки. Таким чином, проєкція долі сучасних демократичних трансформацій в дискурсі класиків постдемократії залежить від предметних та методичних особливостей певних наукових дисциплін. Водночас спільним місцем дискурсу постдемократії є продукування есхатологічних сценаріїв та побудова упереджених теорій змов. Об'єктивні процеси, які дають змогу говорити про зниження рівня спроможності демократичних інституцій, та втрата актуальності демократичних цінностей в окремих суспільствах сьогодні не свідчать про занепад демократії в глобальному вимірі. Радше, доречно говорити про виклики, спричинені цифровізацією політичних відносин.

Медіакратія, яка вважалася зручною метафорою для позначення практик маніпулювання за допомогою традиційних ЗМІ, в період диджитальної революції набула конкретних та масованих проявів. Йдеться насамперед про цілеспрямований маніпулятивний вплив на політичну свідомість з конкретною метою забезпечення бажаної політичної поведінки. У таких умовах ліберальна демократія традиційного типу шукає шляхів децентралізованої та мережної відповіді на діяльність деструктивних акторів.

Сучасні дослідження акцентують увагу на загальному зниженні значення демократії як цінності. Політологічні розробки вказують на конкретні інституційні наслідки антидемократичних практик. Водночас на сучасному етапі постдемократія не стала базовим та основним трендом в країнах ЄС, попри наявність одіозних спроб обмеження прав і свобод та агресивне утвердження політичної переваги.

Спроможне демократичне лідерство все ще потребує широкої підтримки суспільства. Відповідно, в подальших дослідженнях теми постдемократії доречно уникати вільного тлумачення історичних аналогій, публіцистичних метафор та необґрунтованих узагальнень.

Для сучасної України антидемократичні тренди та наративи несуть небезпеку знецінення перетворення національної політики на спроможну й демократичну. На противагу цим тенденціям слід зазначити, що демократична свідомість та демократична політична поведінка є єдиним способом виживання України в умовах російської агресії, оскільки означені цінності та інституції формують ідентичність та відмінність України від її супротивників. Означені аспекти стануть вектором розвитку наших подальших досліджень.

Список використаної літератури

1. Article 7 procedures. The EU can use article 7 of the Treaty on European Union (TEU) to deal with serious breaches of its founding values, including democracy and fundamental rights. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/article-7-procedures>.
2. Bateman D.A. Democracy-Reinforcing Hardball: Can Breaking Democratic Norms Preserve Democratic Values? Comparative Political Studies Online. First article. 6 January 2025. DOI: <https://doi.org/10.1177/00104140241312107>.

3. Carothers Th., McKenzie C. Democratic Recovery After Significant Backsliding: Emergent Lessons. URL: <https://carnegieendowment.org/research/2025/04/democratic-recovery-after-significant-backsliding-emergent-lessons?lang=en>.
4. Crouch C. Coping with Post-Democracy URL: <https://fabians.org.uk/wp-content/uploads/2012/07/Post-Democracy.pdf>.
5. Mareta D. Is its post-democracy; or maybe authoritarian neo/liberalism? URL: <https://theloop.ecpr.eu/it-is-post-democracy-or-is-it-maybe-authoritarian-neo-liberalism>.
6. Matto E. Election Aftermath: The Path Forward for Democracy. URL: <https://bloustein.rutgers.edu/election-aftermath-the-path-forward-for-democracy>.
7. Post Democracy: the challenge for Europe. URL: <https://feps-europe.eu/post-democracy-challenge-europe>.
8. Rule of law framework. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/rule-law/rule-law-framework_en.
9. Scheppele K.L. Blinded by Legality: The Venice Commission's Change of Heart on Restoring the Rule of Law in Poland. *Verfassungsblog*, 23 December 2024. URL: <https://doi.org/10.59704/15d128d43218f87c>.
10. Stanley B., Stanley B. Democracy After Illiberalism: A Warning from Poland. URL: <https://www.journalofdemocracy.org/articles/democracy-after-illiberalism-a-warning-from-poland>.
11. Trenz H.-J. Conclusion: Beyond Post-democracy. In: *Democracy and the Public Sphere: From Dystopia Back to Utopia*. Bristol University Press. 2023. P. 209–220.

COLLIN CRAUCH'S CONCEPT OF POST-DEMOCRACY: ORIGINS, EMPIRICAL EVIDENCE AND VECTORS OF DEVELOPMENT

Andrii Pavlenko

*Oles Honchar Dnipro National University,
Faculty of Social Sciences and International Relations,
Department of Political Science, Sociology and Public Administration
Nauky Ave., 72, 49010, Dnipro, Ukraine*

The article proposes a discussion of ideas about authoritarian (autocratic) transformations of democratic regimes, which determine the initial conditions of the phenomenon of post-democracy. Research efforts are aimed at clarifying the impulses of research and the direction of assessing post-democracy as a trend that has a real embodiment. The significance of the discursive environment of post-democracy as a certain challenge in the context of further motivation for orientation towards European values and the successful development of a democratic state in general is revealed.

The features of post-democracy as a regime in which classical democratic mechanisms lose their functionality, despite the preservation of formal democratic institutions, are articulated. It is emphasized that the causal relationships of the functioning of the political regime in post-democracy have shifted from true popular sovereignty to a system dominated by elites, corporate interests, and technocratic governance. The specifics of post-democracy in Hungary, where elections are held but their competitiveness is challenged, are clarified. Elections are becoming less and less competitive as the dominance of the ruling party is increasing through legislative changes, control over the media, and the marginalization of opposition voices, are discussed.

The results of the examination of K. Crouch's position demonstrate that an optimistic view of modern democracy says nothing about the fundamental problem of the power of corporate elites. It is noted that the autocratic practices observed in contemporary Central and Eastern Europe concern not only the unconstitutional concentration of power, but also the strategic manipulation of democratic symbols and procedures for its legitimization. It is found that the partial destruction of the independence

of the judiciary, media freedom and civil liberties in a number of European countries indicates a gradual decline in the quality of democracy. It is emphasized that global economic instability contributes to post-democratic trends. It is argued that a targeted manipulative influence on political consciousness with the specific aim of ensuring the desired political behavior. In such conditions, traditional liberal democracy is looking for ways of a decentralized and networked response to the activities of destructive actors.

Key words: post-democracy, Crouch Colin, discourse, democratic transformation, anti-democratic practices, challenges of digitalization.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 23.10.2025

Дата публікації: 23.12.2025